International Journal of Marketing and Management Research
Vol. 11, Issue 10, October 2020, Impact Factor; 8.175, ISSN: (2229-6883)
www.skirec.orgEmail Id: skirec.org@gmail.com

भगवद् गीता में उल्लेखित पवित्र शिक्षा का अध्ययन

सुरेश चन्द मीना
सह आचार्य संस्कृत
राजकीय महाविद्यालय,हिण्डौन सिटी

सार

केषाञ्चन मते राजनैतिक वातावरणेन शिक्षा क्षेत्रस्य पवित्रता प्रभाविता अस्ति। कस्यचित् मते लक्ष्येषु स्पष्टतायाः अभावः शिक्षाक्षेत्रस्य प्रगतेः बाधकः अस्ति । एतेषां विविधप्रश्नानां विचारणानन्तरं भारतीयशिक्षाव्यवस्थायां नूतनचेतना कथं आनेतुं शक्यते इति समस्या उत्पद्यते? येन अस्माकं शिक्षा भारतीय परिस्थितौ अनुकूलं वातावरणं निर्मातुम् अर्हति तथा च छात्रान् नैतिकतायाः वृत्ते एव स्थापयित्वा स्वावलम्बीं सामाजिकतया च उपयोगिनो कर्तुं शक्नोति। श्रीमद्भगवद्गीता भारतीयदर्शनस्य प्रतिनिधिग्रन्थः अस्ति यस्मिन् विविधाः मताः सिद्धान्ताः च व्यापकरूपेण उद्भूताः सन्ति । गीता दार्शनिकजगति नूतनक्रान्तिबीजानि रोपयित्वा आधुनिकदार्शनिकानां मध्ये नूतनभावना, चिन्तनधारा च जागरितवती। औरोबिन्दो घोषः अस्मिन् विषये स्पष्टतया उक्तवान् - "प्रत्यक्षानुभवात् स्पष्टतया दृश्यते यत् श्रीमद्भगवद्गीता वर्तमानयुगे यथा महत्त्वपूर्णा प्रेरणादायका च अस्ति यथा महाभारतकाले आसीत्।

मुख्यशब्दः -शैक्षिक , गीता

प्रस्तावना

भगवद्गीता "महाभारत" महाकाव्यस्य अन्तः स्थितं प्रमुखं हिन्दुशास्त्रम् अस्ति । अस्मिन् ग्रन्थे श्रीकृष्णार्जुनयोः संवादस्य वर्णनं कृतम् अस्ति । आध्यात्मिकतथ्यानां जीवनपद्धतिविषये च उपनिषदेषु अन्यतमम् इति अपि कथ्यते ।

भगवद्गीतायाः कुलम् १८ अध्यायाः सन्ति, कुलम् ७०० श्लोकाः च सन्ति । एते श्लोकाः श्रीकृष्णस्य मुखात् गृहीतविचारसङ्ग्रहः अस्ति, यत् सः अर्जुनेन सह युद्धस्य प्रथमदिने श्रुतवान् । ग्रन्थे अर्जुनस्य यात्रा, जीवनस्य उद्देश्यं, कर्मकालस्य महत्त्वं, ज्ञानभक्तिद्वारा मुक्तिमार्गः, आत्मानः स्वभावः, ईश्वरस्य विविधरूपाः च वर्णिताः सन्ति ।

भगवद्गीतायाः मुख्य उद्देश्यं सम्पूर्णमानवतायां योगजीवनं आध्यात्मिकज्ञानं च प्रसारयितुं वर्तते। अस्मिन् मनुष्यः उच्चतमान् आदर्शान् प्रति प्रेरितः भवति तथा च जीवनस्य सर्वान् पक्षान् सत्यतथ्यस्य आलोके अवगन्तुं धर्मकर्म, भक्तिः, ज्ञानं च माध्यमेन तान् निर्मातुं मार्गदर्शनं प्रदत्तं भवति।

भगवद्गीता विविधभाषासु अनुवादिता अस्ति, विश्वे योग-आध्यात्म-धर्म-क्षेत्रेषु महत्त्वपूर्णः ग्रन्थः इति मन्यते । तस्य पठनस्य अध्ययनस्य च माध्यमेन मनुष्यः स्वजीवनस्य विविधान् पक्षान् अवगत्य धार्मिक-आध्यात्मिक-मार्गे अग्रे गन्तुं शक्नोति ।

मनः-शरीर-आत्मनयोः संयोगः भगवद्गीतायां विविधयोगैः व्याख्यातः अस्ति। अस्मिन् त्रिगुणात्मिकयोगः, कर्मयोगः, भक्तियोगः, ज्ञानयोगः इत्यादयः विविधाः योगमार्गाः वर्णिताः सन्ति । एतत् शास्त्रं सूचयति यत् ईश्वरं प्रति स्वकर्तव्यं समर्प्य जगति सत्यं आध्यात्मिकं संगठनं कृत्वा उच्चतरं अवस्थां प्राप्तुं शक्यते।

भगवद्गीता न केवलं आध्यात्मिकशास्त्रं, अपितु मानवीयप्रकरणैः, संघर्षैः, निराशाभिः, संशयैः च सह जीवनस्य समस्याः अपि संप्रेषयति। कर्मयोगेन, निःस्वार्थकर्मणा, सम्यक् अवधारणाभिः च जीवने सफलतां शान्तिं च प्राप्तुं शक्यते इति उपदिशति ।

भगवद्गीतायाः महत्त्वं धार्मिक-आध्यात्मिक-तत्कालीन-सामाजिक-दृष्ट्या अस्ति । अस्य पुस्तकस्य माध्यमेन मनुष्यः ज्ञानं, संयमं, बलं, मूल्यानि च प्राप्तुं शक्नोति । तस्य सम्यक् निर्णयं कर्तुं साहाय्यं करोति, जीवनमार्गे सत्यं, न्यायं, धर्मं च अनुसरणं कर्तुं प्रेरयति च। भगवद्गीतायां निहिताः सिद्धान्ताः मार्गाः च आधुनिकजीवने अपि मानवतां वृद्धिं समृद्धिं च प्रति मार्गदर्शनं कुर्वन्ति ।

भगवद्गीता व्यक्तिगत उत्कृष्टतायाः, सामाजिकसङ्गठनस्य, नैतिकतायाः, अध्यात्मस्य च महत्त्वपूर्णसिद्धान्तानां प्रशंसा करोति । एतत् पुस्तकं ज्ञानस्य, समयसापेक्षतायाः, व्यापकबोधस्य च स्वामित्वेन मानवजीवनं सरलं, आनन्दमयं च कर्तुं मार्गं प्रददाति ।

भगवद्गीता सार्वत्रिकमूल्यानां, कालानुरूपतायाः, मनुष्यस्य मार्गे प्रगतेः च भावः बोधयति महत्त्वपूर्णः धार्मिकप्रवचनः अस्ति । अस्य पठनं अवगमनं च अद्यापि जनानां मध्ये अतीव लोकप्रियं वर्तते तथा च तस्य महत्त्वं क्रमेण वर्धमानं वर्तते, यतः अस्मिन् कालान्तरेण व्यापकं मानवीयं ज्ञानं परिपक्वता च अस्ति

उद्देश्यम्

गीतायाः दार्शनिकमहत्त्वस्य अध्ययनार्थम् ।

वर्तमानपरिस्थितौ गीतायां निहितानाम् शैक्षिकमूल्यानां समीक्षात्मकः अध्ययनः।

शोध पद्धति

प्रस्तुतप्रबन्धस्य उद्देश्यं गीता इत्यादिषु प्राचीनेषु ऐतिहासिकेषु च ग्रन्थेषु वर्णितानां पवित्रशैक्षिकनिमित्तानां वर्तमानवातावरणे प्रकाशनात् उपयोगिता प्रदर्शयितुं वर्तते। अतः शोधप्रबन्धने अनुसन्धानस्य निम्नलिखितविधयः-

१ ऐतिहासिकसंशोधनं च

वर्णनात्मकसंशोधनस्य उपयोगः कृतः अस्ति ।

स्रोतः - ऐतिहासिकपद्धतेः प्रमुखद्वयं स्रोतः वर्तमान अध्ययने उपयुज्यते।

प्राथमिकस्रोताः - एते दत्तांशस्य मूलं मूलं च स्रोतः अस्ति । विषयस्य मूलभण्डारः, कस्यचित् महत्त्वपूर्णस्य अवसरस्य मूल अभिलेखः अस्ति । अत एव भगवान् वेद व्यासद्वारा लिखिता श्री मद्भागवत गीता आधाररूपेण गृहीता भविष्यति।

लघुस्रोत & लघुस्रोतेषु वयं तानि साधनानि साधनानि च समावेशयामः येषां विचाराः लेखकस्य, दार्शनिकस्य च विचारान् प्रति अन्यैः व्यक्तिभिः व्यक्ताः भवन्ति। अतः गीतायाः सम्बन्धे महाऋषिभिः, विद्वान्, समीक्षकैः, समीक्षकैः च दत्ताः शैक्षणिकाः अध्ययनाः अपि वर्तमानस्य अध्ययनस्य अन्तर्गताः भविष्यन्ति । येन वयं वर्तमान अध्ययनस्य विषयं अवगत्य अन्वेषणं प्राप्तुं शक्नुमः तथा च प्रस्तुतं शोधं सम्पन्नं कर्तुं शक्नुमः।

डेटा विश्लेषण

भगवद्गीतायां उल्लिखिताः पवित्राः उपदेशाः

भगवद्गीतायाः अनेकाः पवित्राः शिक्षाः सन्ति येषु जीवनस्य विविधाः पक्षाः व्याख्याताः सन्ति । अत्र भगवद्गीतायां उल्लिखिताः केचन महत्त्वपूर्णाः पवित्राः उपदेशाः सन्ति

१ कर्मयोग : भगवद्गीतायाः अनुसारं कर्मयोगे कर्मसमर्पणं निस्वार्थकर्म च उपदेशः भवति । एषा शिक्षा अस्मान् अवगच्छति यत् कर्माणि सिद्ध्यर्थं, ईश्वरं प्रति समर्पितानि भवेयुः न तु फलेषु आसक्ताः भवेयुः।

2 ज्ञानयोग : ज्ञानयोग के भगवद्गीता में महत्वपूर्ण स्थान है। एषा शिक्षा अस्मान् आत्मा, ब्रह्माज्ञस्य, आत्मज्ञानस्य च यथार्थपरिचयस्य मार्गे गन्तुं प्रेरयति। ज्ञानयोगे आध्यात्मिकज्ञानप्राप्तिः कालान्तरेण आत्मानः मुक्तिः च वर्णिता अस्ति ।

३ भक्तियोग : भक्तियोगस्य भगवद्गीतायां महत्त्वपूर्णं स्थानं वर्तते यत् देवतायाः प्रति अचञ्चलभक्तिः प्रेम च उपदिशति। एषा शिक्षा अस्मान् आध्यात्मिकसम्बन्धं, ईश्वरप्रेमं, ईश्वरीयेन सह जीवितुं च प्रेरयति।

४ संन्यासयोग: एषा शिक्षा संन्यासस्य महत्त्वं तस्य विविधरूपत्यागस्य च प्रशंसा करोति। एषा शिक्षा अस्मान् जीवनस्य आपत्काले लौकिकबन्धनविहीनतां च प्रेरयति।

५ आध्यात्मिक ज्ञानम्बिचञ्जनञ्चानन्ददे श्रीलङ्का भगवद्गीता आध्यात्मिक ज्ञानस्य महत्त्वपूर्ण स्रोतः अस्ति। एषा शिक्षा अस्मान् आत्मन-ब्रह्म-ब्रह्मज्ञ-सहितं आनन्दमयजीवनप्राप्त्यर्थं मार्गदर्शनं करोति।

एतानि भगवद्गीतायां उल्लिखितानि कानिचन महत्त्वपूर्णानि पवित्रशिक्षानि आसन् । आध्यात्मिकसंवादद्वारा अयं ग्रन्थः अस्मान् धर्मकर्म, भक्ति, ज्ञानं, आध्यात्मिकता च मार्गं गन्तुं प्रेरयति।

International Journal of Marketing and Management Research
Vol. 11, Issue 10, October 2020, Impact Factor; 8.175, ISSN: (2229-6883)
www.skirec.orgEmail Id: skirec.org@gmail.com

भगवद्गीतायां उल्लिखिताः पवित्राः शिक्षाः व्यक्तिगत-सामाजिक-स्तरयोः अपि महत्त्वपूर्णाः सन्ति । एतेषां शिक्षानां माध्यमेन वयं स्वजीवने स्थिरतां, समता, निरपेक्षतां, धैर्यं, बलं, आत्मविश्वासं, पूर्णतां, शान्तिं च प्राप्तुं शक्नुमः।भगवद्गीतायां श्रीकृष्णः अर्जुनाय सर्वेषां धर्मानां सिद्धान्तान् संक्षेपेण व्याख्याय तस्मै प्रेरयति इति इति उपदिशति सर्वेषां भूतानाम् उपयोगी कुरु। अत्र भगवद्गीतायां प्रमुखतया विद्यमानाः केचन पवित्रतराः उपदेशाः सन्ति

1- परस्पर सम्बन्धस्य महत्त्व भगवद्गीतायां प्रेमस्य महत्त्वं, सम्बन्धस्य महत्त्वं, दयामार्गः च कथितः अस्ति। अस्मान् विग्रहविवादविवेकयोः स्थाने सहकार्यस्य, अवगमनस्य, सहानुभूतेः च मार्गं अनुसरणं कर्तुं प्रेरयति ।

२ आत्मविश्लेषण गीतायन आत्मविश्लेषण महत्त्वपूर्ण स्थान। अस्मकान् विचरण, भावनान, कर्मणान च समीक्षा कर्तुम् प्रेरयति, आत्मनः शुद्धि कर्तुम्, आत्मनः सुधारं कर्तुम् कर्तुनं करोति।

३ आत्मसंयम आत्मसंयमस्य च महत्त्वं भगवद्गीतायां व्याख्यातं अस्ति। इन्द्रियाणि, मनः, बुद्धिः च नियन्त्रयितुं शिक्षयति तथा च समता, स्थिरता, सिद्धिः च प्राप्तुं मार्गदर्शनं करोति।

4- अहमकारस्य त्याग: अहंकारत्यागस्य अभिमन्त गीतायन सहितम् अस्ति। अविन्या द्विभवन मिथथ्यान अविवेतान विवेशित भवितुमर्हता, सत्यस्य, न्यासी, धर्मस्य चिर गण्तु हर्ते च।

5- निर्भय: अभयस्य आत्मविश्वासः गीतायाः महत्त्वं विशेषतः व्याख्यानम्। अहं आत्मसंशयभयात् मुक्तः अस्मि, अहं साहसेन धैर्येन च संघर्षस्य सम्मुखीभवितुं समर्थः अस्मि।

6- भगवद्गीता की उल्लिखित: पवित्र: शिक्षाः असमान असमकाम जीवने सत्यता, धर्म, सद्भाव, विचारशीलता, आत्मविश्वास, आत्म-सुधार। एतासान् शिक्षानान् अध्ययनम्, अवगमनम्, जीवनं च कृत्व स्वयं स्वजीवनं उदत्तं पवित्रं च ऐमं प्रति मार्गदर्शनं कर्तुम् शक्नुमः ।

7. भगवद्गीता : महत्त्व भगवद्गीता हिन्दुधर्मस्य महत्त्वपूर्णग्रन्थेषु अन्यतमः अस्ति, महाभारतस्य महाकाव्यस्य अन्तः स्थापिता अस्ति। भगवद्गीतायां भगवान् श्रीकृष्णेन अर्जुनाय अविनाशसमये आध्यात्मिकं नैतिकं च सन्देशं प्रचारितं भवति। उपनिषदसंयुक्तं गहनं सार्थकं वाक्यं यस्मिन् जीवनस्य विविधाः पक्षाः व्याख्याताः सन्ति ।

भगवद्गीता विभिन्नकारणात् महत्त्वपूर्णा अस्ति

1- जीवनपद्धतिघोषणा भगवद्गीतायां जीवनपद्धतिविषये अद्वैत, भक्ति, कर्म, ज्ञान, नैतिकता च विषये विस्तृतविचाराः प्रस्तुताः सन्ति। जनानां धार्मिकाध्यात्मिकमार्गे मार्गदर्शनं करोति ।

2- जीवनस्य सारांशस्य घोषणा भगवद्गीता जीवनस्य महत्त्वपूर्णविषयाणां सारांशं ददाति, यथा कर्तव्यं, समर्पणं, समता, निःस्वार्थकार्यं, आत्मायाः स्वभावः, ईश्वरेण सह सम्बन्धः इत्यादयः। मानवजीवनस्य मूल्यानि आदर्शानि च स्पष्टीकरोति ।

3- मनोवैज्ञानिक महत्त्व भगवद्गीता मानसिक-आध्यात्मिक-स्थितीनां, मनोवैज्ञानिक-दुविधानां, तस्य समाधानस्य च विषये अद्वैत-योगशास्त्रस्य सिद्धान्तान् प्रस्तुतं करोति। मानवचित्तचिन्तनं, आत्मसंयमं, मनःशुद्धिं च व्याख्यायते ।

4- सामाजिकमहत्त्व भगवद्गीतायां विविधसामाजिकविषयाणां द्वन्द्वानां च समाधानविषये अपि चर्चा कृता अस्ति। अस्मिन् सामाजिकन्यायः, धर्मः, राजनीतिः, युद्धं, स्वातन्त्र्यं, विग्रहनिराकरणं, सामाजिकसौहार्दं च इत्यादीनां विषयाणां विषयः अस्ति ।

५ आध्यात्मिकं महत्त्वम् भगवद्गीता आध्यात्मिकज्ञानस्य संकेतानां मार्गदर्शनस्य च पुस्तकम् अस्ति । अत्र आत्मानः स्वभावः, बोधः, ईश्वरेण सह सम्बन्धः, मोक्षस्य लक्ष्यं च कथ्यते । ज्ञानसत्यप्राप्तिमार्गविषये व्याख्यायते ।

भगवद्गीता दर्शनस्य, दार्शनिकमानवतावादस्य, आध्यात्मिकमहत्त्वस्य च कारणेन महत्त्वपूर्णा अस्ति । सांस्कृतिक-आध्यात्मिक-समृद्धेः अमूल्यं स्रोतः अस्ति, यत् मानवजीवनं सुदृढं, सन्तुलनं, गभीरं च कर्तुं साहाय्यं करोति ।

International Journal of Marketing and Management Research
Vol. 11, Issue 10, October 2020, Impact Factor; 8.175, ISSN: (2229-6883)
www.skirec.orgEmail Id: skirec.org@gmail.com

गीतानुसारं शिक्षायाः उद्देश्याः

भारतीयपरम्परानुसारं शिक्षा गम्भीरव्यापारः अस्ति । गीतायाः मते स्वकार्यं कुर्वन्तः शिक्षाविदः अपि भविष्याय एकं निश्चितं लक्ष्यं मनसि स्थापयितव्यं येन वयं जीवनस्य समस्यानां समाधानं कर्तुं समर्थाः भवेम। श्रीमद्भगवद्गीतस्य विचारैः प्रभावितः महात्मा गान्धी अपि स्ववचनेन एवम् एव स्वभावं प्रकटितवान् अस्ति-

“शिक्षा एव एकमेव बहुमूल्यं वस्तु यत् छात्राणां क्षमतां तादृशरीत्या विकसितुं शक्नोति यत् ते स्वजीवनस्य प्रत्येकस्मिन् क्षेत्रे उत्पद्यमानानां जीवनसमस्यानां समाधानं कर्तुं समर्थाः भविष्यन्ति।”

एवं प्रकारेण शिक्षा न लक्ष्यहीनं निश्चितमार्गदर्शनरहितं च भवति; अतः अनेके उद्देश्याः दृश्यन्ते। श्रीमद्भगवद्गीतायाः मते शिक्षायाः एकमात्रं उद्देश्यं बालस्य सर्वतोमुखी विकासः अर्थात् शरीरस्य, मनसः, आत्मायाः च विकासः भवति यतोहि एतेषां सर्वेषां विकासं पुष्पीकरणं च सुनिश्चितं करोति यत् ज्ञानं तत् एव वास्तविकशिक्षा एव। शिक्षायां मानवस्य सर्वे शारीरिकाः, बौद्धिकाः, नैतिकाः, आध्यात्मिकाः च गुणाः विकसिताः भवेयुः । अस्य कारणात् श्रीमद्भगवद्गीता आधुनिक शैक्षणिक उद्देश्येषु त्रयाणां आर - पठन, लेखन, अंकगणितस्य स्थाने त्रयः एच्- हस्त (शरीर), शिरः (मनः) तथा हृदय (आत्मा) इत्येतयोः शिक्षायाः विषये विशेषं बलं ददाति। एतेषां त्रयाणां तत्त्वानां सामञ्जस्यपूर्णविकासेन बालस्य सर्वतोमुखी विकासः सम्भवति इति गीता मन्यते । अस्याः भावसम्बद्धं वचनं श्रीमद्भगवद्गीता - 1911 इत्यत्र निम्नलिखितप्रकारेण व्यक्तं कृतम् अस्ति ।

“भुज्जन्नेवं सदात्मानं योगी नियत मानसः
शान्तिं निर्वाण परमां मत्संस्थामधिगच्छति ।।

किं वक्तव्यं यत् शरीरे मनसः कर्मणि च नित्यं संयमं कृत्वा अस्य भौतिकस्य अस्तित्वस्य स्तरस्य परमात्मनः अनुभवः भवति अर्थात् आत्मसाक्षात्कारे समर्थः भवति । अस्य भौतिकस्य पारमार्थिकस्य च जगतः अस्माकं जीवनं सम्बद्धम् इति गीतायां उक्तम् । अतः शिक्षायाः उद्देश्यं भौतिकवादी च आध्यात्मिकं च भवेत् ।

अत एव अस्य ग्रन्थस्य अनुसारं शिक्षायाः निम्नलिखित उद्देश्यं दृश्यते ।

प्रथमं तात्कालिकं उद्देश्यम्

द्वितीयं परमं उद्देश्यं, उत्तमं उद्देश्यम्

शिक्षायाः तात्कालिक उद्देश्याः : - श्रीमद्भगवद्गीतायाः मते छात्रस्य सर्वाणि क्षमतानि समानरूपेण विकसितुं मस्तिष्क-हृदय-हस्तयोः एकता, सामञ्जस्यं च भवितुमर्हति। "गीतायाः कर्मयोगः हस्तविकासेन सह सम्बद्धः, ज्ञानयोगः मनसः विकासेन सह सम्बद्धः, भक्तियोगः हृदयस्य विकासेन सह सम्बद्धः अस्ति। एतेषु त्रयेषु सामञ्जस्यं भवति चेत् एव पूर्णमनुष्यस्य स्वभावस्य सिद्धिः भविष्यति।" सम्भवः भवतु" इति ।

मानवस्य मूलभूताः आवश्यकताः :- भोजनं, वस्त्रं, आश्रयं च। एतासां आवश्यकतानां पूर्तिं विना व्यक्तिः उच्चतर आदर्शानां प्रति विचारान् जनयितुं न शक्नोति । अतः यदि शिक्षा अस्माकं मूलभूतानाम् आवश्यकतानां पूर्तिं न करोति तर्हि अस्माकं कृते सा व्यर्थः अस्ति। केषाञ्चन जनानां कृते शिक्षायाः एषः उद्देश्यः तुच्छः भौतिकवादी च दृश्यते; परन्तु अस्माभिः एतत् लक्ष्यं स्वीकुर्यात् यत् यदि वयं शारीरिकं, नैतिकं, मानसिकं च प्रगतिम् इच्छामः तर्हि प्रथमं अस्माकं मूलभूतानाम् आवश्यकतानां पूर्तिः कर्तव्या।

गीतायाः मते शिक्षायाः माध्यमं कर्म: प्रत्येकः व्यक्तिः आत्मनिर्भरः भवेत् । प्रत्येकं बालकं मातापितृकार्य्ये सहकार्यं कुर्यात्। एतादृशस्य भावनायाः संवर्धनं वस्तुतः शिक्षा एव। श्रीमद्भगवद्गीतायां कर्मकरणस्यावश्यकतायां बलं दत्त्वा उक्तं यत् कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते ।

नचसंन्यसनादेवसिद्धिंसमधिगच्छति।।

अर्थात् कर्मविमुखीकरणेन कर्मविपाकं न मुक्तुं शक्यते तथा च वैराग्यमात्रेण सफलता प्राप्तुं न शक्यते। अपि च तस्मिन् एव अध्याये उक्तं यत् प्रत्येकं जनः प्रकृतेः प्राप्तगुणानुसारेण कार्यं कर्तुं बाध्यः भवति । अर्जुनाय शिक्षाप्रदानं कुर्वन् श्री कृष्णः कथयति यत् -

International Journal of Marketing and Management Research
Vol. 11, Issue 10, October 2020, Impact Factor; 8.175, ISSN: (2229-6883)
www.skirec.orgEmail Id: skirec.org@gmail.com

कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ।
लोक संग्रहमेवापि सम्पश्यन्कर्तुमर्हसि ।।
जनकादयः राजानः विहितकार्यं कृत्वा एव सिद्धिं प्राप्नुवन् अर्जुन । अतः भवद्भिः सामान्यजनानाम् शिक्षणस्य दृष्ट्या कार्यं कर्तव्यम्। अर्थात् तादृशानि कर्माणि स्वस्य तथा समाजस्य उपयोगिनो भवितव्यं, परेषां कृते उदाहरणं भवेत् येन मनुष्याः तदनुसरणं कर्तुं शक्नुवन्ति। १९०२ तमे वर्षे अखिलभारतीयनायतलिमस्य द्वितीयसत्रे डॉ. जाकिर् हुसैनः शिक्षायां "कर्म" अर्थात् "श्रम" इत्यस्य अर्थं एवं प्रकारेण व्याख्यातवान् ।
"न केवलं वर्तमानकाले एव वयं मन्यामहे यत् शिक्षायाः माध्यमं 'कर्म' अस्ति, अपितु... प्रत्येकं मानवः स्वकीयेन प्रकारेण एतत् उक्तवान्। व्यक्तिस्य कृते 'कर्म' एव सिद्धान्तः... पाठ्यक्रमस्य विषयस्य भागः करणीयः द्वितीयपुरुषस्य कृते "कर्म" पाठ्यक्रमस्य विषयः एव तिष्ठेत्...तृतीयपुरुषस्य कृते "कर्म" उत्पादनं भवेत् तथा च केचन जनाः सन्ति ये" कर्म इति क ईश्वरस्य उपहारः।तस्य क्रियाकलापः तस्य सृजनात्मकशक्तेः सूचकः अस्ति।
श्रीमद्भगवद्गीता कर्मणा ज्ञान प्राप्ति दिशि सूचित किया है। अस्य ग्रन्थस्य अनुसारं ताभिः कार्यैः एव शिक्षा दातव्या ये छात्राणां व्यक्तिगत-सामाजिक-आर्थिक-राष्ट्रीय-अन्तर्राष्ट्रीय-आवश्यकतानां पूर्तिं कर्तुं शक्नुवन्ति । उत्पादकं कार्यं केवलं उपयोगी कार्यम् एव।
अनेके चिन्तकाः 'कर्म' द्वारं विचारितवन्तः। ज्ञानं प्रदातुं परिकल्पितम्; तानि च प्रयुक्तानि च। यदा मानवव्यक्तित्वस्य सामञ्जस्यपूर्णविकासस्य चर्चा अभवत् तदा आरभ्य मानवव्यक्तित्वस्य एतेषां चतुर्णां पक्षानां - शरीरं, हृदयं, मनः, आत्मा च - विकासे बलं दत्तम् अस्ति
इङ्ग्लैण्डस्य शिक्षापरिषदः कर्मविषये दृष्टिः अस्ति यत् "शिक्षायाः उद्देश्यं विद्यालयस्य वातावरणे बालस्य समग्रक्षमतानां विकासः भवितुम् अर्हति, यस्य समाजस्य सदस्यः अस्ति तस्य समाजस्य कल्याणं मनसि स्थापयित्वा।
श्रीमद्भगवद्गीतायां शिक्षायाः उद्देश्यं सम्पूर्णप्रकृतेः विकासः एव आसीत् न तु केवलं बौद्धिकविकासः । श्रीमद्भगवद्गीतायाः दर्शनेन प्रभावितः महात्मा गान्धी पूर्णमानवविकासाय हृदयस्य, मस्तिष्कस्य वा मनस्य, हस्तस्य च एकतायाः विषये अपि बलं दत्तवान् आसीत् ।
श्रीमद्भगवद्गीता मन्यते यत् मनुष्यः ईश्वरस्य रूपम् अस्ति, यथा ईश्वरः सृजति, तथैव मनुष्यः अपि सृष्टिकर्ता अस्ति। यदि शिक्षा सृष्टिशक्तिं वा सामर्थ्यं वा विकसितुं न शक्नोति तर्हि एतादृशी शिक्षा निष्प्रयोजनम्।
सर्वतोमुखंसामञ्जस्यपूर्णंचविकासस्यउद्देश्यम्
अस्माभिः दृष्टं यत् श्रीमद्भगवद्गीतायाः मते शिक्षायाः मुख्यं उद्देश्यं बालस्य सर्वतोमुखी विकासः एव । बालस्य शारीरिक-मानसिक-आध्यात्मिक-शक्तयोः विकासः एतादृशरीत्या कर्तुम् इच्छति यत् तस्य सर्वतोमुखी-विकासः भवितुम् अर्हति । ते च स्वस्य परमं मोक्षस्य लक्ष्यं प्राप्तुं शक्नुवन्ति।
गीतायाः मते सत्या शिक्षा सा एव या अस्माकं भावानाम्, संवेदनानां, सहजक्षमतानां, मानसिक-शारीरिक-आध्यात्मिक-जीवनस्य च सर्वेषां पक्षानाम् समानरूपेण विकासं करोति । श्रीमद्भगवद्गीतायाः शैक्षणिकविचाराः मनसः अपेक्षया अन्तः आत्मायाः आह्वानेन प्रभाविताः भवन्ति।
श्रीमद्भगवद्गीतायाः मते अस्माकं मनः द्वेषस्य, अभिमानस्य च नीहारैः एतावत् आच्छादितं यत् वयं वस्तुनः यथार्थरूपेण द्रष्टुं असमर्थाः भवेम । महात्मा गान्धी इत्यस्य मते शिक्षायाः कार्यम् अस्ति यत् "अस्माकं आत्मानम् आलम्बितानां मलिनविचारानाम् भारं न वर्धयेत् अपितु तान् अपसारयेत्। एषा अन्धकारमयस्थितिः आत्मातः दूरीकृता यथा छात्राणां स्वच्छमूलप्रवृत्तयः उत्तिष्ठन्ति।" up." अवसरं प्राप्नुत।
श्रीमद्भगवद्गीतानुसारं संस्कृतिः मानसिककार्यस्य परिणामः न भवति;
अपितु आत्मनः एव गुणः, मानवव्यवहारं दृष्ट्वा एव सः संस्कृतः असंस्कृतः वा इति न्याययितुं शक्यते । अतः अस्य ग्रन्थस्य अनुसारं बालस्य सर्वतोमुखः सामञ्जस्यपूर्णः च विकासः एव शिक्षायाः मुख्यः उद्देश्यः ।

अतः गीता कथयति यत् एतेषां त्रयाणां एच्-हस्त-हृदय-मस्तिष्कस्य सम्यक्, सामञ्जस्यपूर्णं च मिश्रणं पूर्णं मानवं निर्मातुं आवश्यकम् अस्ति ।

शारीरिक विकास का उद्देश्य :- श्रीमद्भगवद्गीता के योग दर्शन के अनुसार मन के हृदय के शिक्षा समुचित व्यायाम, योग तथा शरीर के अंग के प्रशिक्षण पर निर्भर करता। श्रीमद्भगवद्गीतायाः मते शरीरे एव आत्मा, मनः, मस्तिष्कं च निवसन्ति । अतः यदि शारीरिकविकासः सम्यक् न भवति तर्हि अन्येषां विकासस्य यथार्थविचारः निराधारः भवति, यतः 'स्वस्थं मनः स्वस्थशरीरे निवसति'। अतः जीवनस्य आधारभूतस्य शरीरस्य बलवन्तं बलवन्तं सुरूपं च आवश्यकम् ।

शारीरिकशिक्षायाः पद्धतिः अतीव रोचकः आनन्ददायकः च अस्ति । सङ्गीतविषयः अपि तथैव रोचकः आनन्ददायकः च अस्ति । श्रीमद्भगवद्गीतायाः मते शारीरिकप्रशिक्षणे सङ्गीतशिक्षायाः एव महत्त्वपूर्णं स्थानम् अस्ति । सङ्गीतं शरीरस्य आन्तरिक-अङ्गानाम् सन्तुलनं, सुदृढीकरणं च करोति । सङ्गीतस्य हृदयस्य च निकटसम्बन्धः अस्ति ।

शरीरं हृदयं च सङ्गीतद्वारा शिक्षितं प्रशिक्षितं च भवति । "सङ्गीतशिक्षायाः माध्यमेन शारीरिकप्रशिक्षणं अनिवार्यतया प्रदातव्यम्।"

शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च ।
ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ।।

करोतु ।

एतादृशगुणद्वारा छात्रः कार्ये समर्पितः भवेत् ।

नैतिक-चरित्र-हृदय-संस्कृतेःविकासस्यउद्देश्यम्

श्रीमद्भगवद्गीतानुसारं शिक्षायाः उद्देश्यं नैतिकविकासः, चरित्रनिर्माणं, हृदयसंस्कृतेः निर्माणं च भवति । अस्मिन् चरित्रनिर्माणस्य विशेषं महत्त्वं दत्तम् अस्ति । तस्य मते सर्वेषां ज्ञानानां उद्देश्यं चरित्रनिर्माणम् एव । चरित्रनिर्माणार्थं आत्मशुद्धता महत्त्वपूर्णा अस्ति। शीलहीनं शिक्षा, शुद्धिरहितं च चरितं निष्प्रयोजनम्। अस्मिन् विचारेण महात्मा गान्धीजी अतीव प्रभावितः आसीत् । ते विद्यालयं चरित्रनिर्माणस्य मुख्यसंस्थां मन्यन्ते । तेन उक्तं यत्- .

"व्यक्तिगतशुद्धिः सर्वेषां चरित्रनिर्माणस्य वा दृढशिक्षायाः आधारः भवेत् ।

श्रीमद्भगवद्गीतानुसारं बालकः गुरुस्य आश्रमं गत्वा चरित्रवान्, सद्गुणः, सुन्दरः च व्यक्तिः भवति येन सः सामाजिककार्येषु योगदानं दातुं शक्नोति। तथैव मनुष्याः स्वसन्ततिं विद्यालयं प्रेषयन्ति येन ते सदाचारिणः, चरित्रयुक्ताः च भवन्ति।

सत्शीलं न परैः विकसितं भवति अपितु स्वयमेव। पुस्तकपृष्ठेभ्यः व्यक्तिस्य चरित्रं निर्मातुं न शक्यते, एतादृशाः भावनाः व्यक्तिस्य अन्तः एव आगन्तुं अर्हन्ति । वयं जानीमः यत् व्यक्तिः विद्वान् भवितुम् अर्हति परन्तु तस्य चरित्रं अपि भवितुमर्हति, एतत् आवश्यकम्। चरित्रवान् व्यक्तिः भवितुम् हृदय-वाक्-विचार-कर्म-त्रिषु क्षेत्रेषु शुद्धतां, प्रामाणिकतां च स्थापयितुं समर्थः भवितुम् अर्हति । मनुष्यस्य व्यवहारमार्गाः ज्ञातव्याः भवन्ति । यत्र यत्र 'ज्ञाना' इति प्रश्नः उत्पद्यते तत्र तत्र व्यक्तिस्य स्वकर्म अपि उत्पद्यते; एतत् श्रीमद्भगवद्गीतायाः प्राधान्यं यतः जीवने व्यवहारविधिं सम्यक् ज्ञातः कृषकः अशिक्षितः अपि श्रेष्ठः भवति ।

शिक्षादर्शनस्य मूलं भारतीयजीवने संस्कृतिषु च अस्ति । प्राचीनभारतीयशिक्षायां बौद्धिकप्रशिक्षणस्य अपेक्षया नैतिकप्रशिक्षणस्य विशेषं महत्त्वं आसीत्, परन्तु गीतायाः शैक्षिकदर्शनं केवलं सैद्धान्तिकम् इति अस्माभिः न अवगन्तव्यम्; अपितु व्यावहारिकदर्शनमपि अस्ति । एकस्मिन् स्थाने पटेलजी लिखितवान् यत् "सत्यशिक्षा साक्षरतायां प्रशिक्षणं न, अपितु चरित्रनिर्माणम्" इति।

अतः गीतायाः मते शैक्षणिकप्रयोगस्य मुख्यं उद्देश्यं चरित्रस्य सेवायाः च निर्माणं हृदयस्य संस्कृतिविकासः च अभवत् ।

श्रीमद्भगवद्गीतायाः मते आत्मसाक्षात्कारः अथवा शिक्षा एव परमं उद्देश्यम् ।

International Journal of Marketing and Management Research
Vol. 11, Issue 10, October 2020, Impact Factor; 8.175, ISSN: (2229-6883)
www.skirec.orgEmail Id: skirec.org@gmail.com

श्रीमद्भगवद्गीतानुसारं शिक्षायाः मुख्य उद्देश्यं व्यक्तिस्य मुक्तिः "स विद्या या विमुक्तये" विद्या एव मुक्तिं ददाति । मुक्तेः द्वौ अर्थौ भवितुम् अर्हति - वर्तमानजीवने सर्वविधदासत्वात् मुक्तिः, सा दासत्वं आर्थिकं, राजनैतिकं वा मानसिकं वा। यावत् मनुष्यः एतेषु कस्मिंश्चित् बन्धनेन बद्धः भवति तावत् तस्य प्रगतिः असम्भवः । एवं शिक्षायाः उद्देश्यं सर्वदासत्वस्य बन्धनात् मुक्तिः भवति । अर्थान्तरे मोक्ष इत्यर्थः
आध्यात्मिक स्वतन्त्रता। शिक्षाद्वारा आत्मनः लौकिकबन्धनात् मुक्तिः इत्यर्थः । अतः श्रीमद्भगवद्गीता के मतेन शिक्षायाः सर्वोच्च उद्देश्यं आत्मसाक्षात्कारं दिव्यज्ञानं च प्राप्तुं भवति। अन्ये सर्वे उद्देश्याः अस्य उद्देश्यस्य अधीनाः सन्ति । मनुष्यस्य सर्वे प्रयत्नाः एतदर्थं भवेयुः।

गीतानुसारपाठ्यक्रम

गीता एतादृशं व्यावहारिकं पुस्तकं यत् मनुष्यं न केवलं मानवं अपितु महान् पुरुषं कर्तुम् इच्छति। वस्तुतः एतत् एकमेव उत्तमं पुस्तकं यत् मानवमूल्यानां विषये शिक्षां प्रदाति। अद्य मूल्याधारितशिक्षायाः आवश्यकता अनुभूयते। अद्यत्वे सर्वे शिक्षादार्शनिकाः मूल्याधारितशिक्षायाः तस्य पाठ्यक्रमस्य च चर्चां कुर्वन्ति; यतः मूल्यहीनशिक्षा सर्वथा शिक्षा न भवति। मूल्यशिक्षायाः प्रबन्धनस्य आयोजनस्य च प्रेरणा केवलं श्रीमद्भगवद्गीतातः एव प्राप्नुमः।

मूल्यानि तेषां शिक्षा च : व्यक्तिस्य कर्तव्यनिष्ठतायै मूल्यशिक्षा आवश्यकी भवति। प्रत्येकं व्यक्तिः पूर्वनिर्धारितमूल्यानां आधारेण स्वव्यवहारं प्रदर्शयति । मूल्यानि जीवनस्य लक्ष्यं प्राप्तुं साधनानि अन्तानि च सन्ति। मूल्यं प्रामाणिकव्यवहारः सिद्धान्ताः च। मूल्यस्य शाब्दिकः अर्थः अस्ति यत् "यस्य किञ्चित् मूल्यं भवति, यस्य साधयितुं व्यक्तिः दुःखं भोक्तुं त्यागं कर्तुं च सज्जः भवति" इति ।

समाजः ये मूल्यानि स्वीकुर्वन्ति ते सामाजिकमूल्यानां आदर्शाः भवन्ति यतोहि पीढीतः पीढीं यावत् समाजः एतान् मूल्यान् व्यावहारिकं कृत्वा अग्रे गच्छति। अतः मूल्यानि संस्कृतिस्य अविभाज्यः भागः अस्ति । एतेषां मूल्यानां विकासः वास्तविकशिक्षा एव।

व्यक्तिगतं, सामाजिकं, नैतिकं, आध्यात्मिकं, व्यावहारिकं इत्यादीनि मूल्यानि बहुविधाः सन्ति ।

व्यक्तिगत मूल्यम् :-

यत् व्यक्तिः स्वस्य सामाजिकसम्बन्धान् विना अपि युद्धं करोति। यथा महत्त्वाकांक्षा, शुद्धता, साहस, स्वतःस्फूर्तता, सृजनशीलता, प्रामाणिकता, नियमितता तथा सरलता आदि।

सामाजिकमूल्यानि :- ये मूल्यानि समाजेन सह सम्बद्धानि सन्ति। यथा उत्तरदायित्व, दया, स्वतन्त्रता, न्याय, प्रेम, कृतज्ञता आदि।

नैतिकमूल्यानि :- ये मूल्यानि व्यक्तिस्य चरित्रेण व्यक्तित्वेन च सम्बद्धानि सन्ति यथा प्रामाणिकता, उत्तरदायित्वस्य भावः इत्यादयः।

आध्यात्मिकमूल्यानि - एते वस्तुतः परमं नैतिकमूल्यानि सन्ति यथा - शुद्धता, भक्तिः, ईश्वरसमर्पणं, आत्म-अनुशासनं, ध्यानम् इत्यादयः।

व्यावहारिकमूल्यानि :- यत् आवश्यकं तत् व्यावहारिकमूल्यानि सन्ति। यथा - मैत्री, मैत्रीपूर्णव्यवहारः, समाजिकता, क्रमबद्धता च इति मूल्यानि व्यक्तिस्य समाजस्य च कृते लाभप्रदानि सन्ति । अतः श्रीमद्भगवद्गीता मूल्यशिक्षायां विशेषं बलं ददाति।

मूल्यशिक्षा प्राचीनकालात् भारतीयसमाजेन सह सम्बद्धा अस्ति, ये जीवनं सफलं कर्तुं सद् आचरणाः सन्ति। वैदिकशिक्षा नैतिकमूल्यानां शिक्षा इति मन्यते स्म । सत्यं, प्रामाणिकता, भक्तिः, कर्तव्यनिष्ठा, अनुशासनं, सद्भावना इत्यादयः मूल्यशिक्षारूपाः सन्ति।

महात्मा गान्धीजी अहिंसा, सत्य, निस्वार्थता, शुद्धता, शारीरिक श्रम, निर्भय, सहिष्णुता, सहचरता, सहिष्णुता, देशभक्ति, अस्पृश्यता निवारण रूपेण अपि एतादृशी एव मूल्यशिक्षा स्वीकृतवती अस्ति। मूल्यशिक्षा पृथक् शिक्षा इति न गणनीया, मूल्यशिक्षा वास्तविकशिक्षायाः उत्पादः एव। मूल्यशिक्षां पाठयितुं न शक्यते; परन्तु एकः पाठ्यक्रमः निर्मातुं शक्यते यः व्यक्तिषु मूल्यानि विकसितुं शक्नोति।

श्रीमद्भगवद्गीतायाः मते पाठ्यक्रमः एतादृशः भवेत् यत् छात्राणां पूर्णविकासः भवितुं शक्नोति तथा च जीवनस्य कठिनपरिस्थितिभ्यः सज्जाः भवितुम् अर्हन्ति तथा च शिक्षायाः उद्देश्यं पूर्णं कर्तुं शक्यते।

पाठ्यक्रमः शिक्षायाः उद्देश्यस्य दर्पणः अस्ति :- पाठ्यक्रमः एव सः साधनः इति वयं पश्यामः यत् शैक्षिकप्रक्रियायाः आधारं भवति। पाठ्यक्रमस्य स्वरूपं विषयवस्तु च शिक्षायाः उद्देश्येषु आधारितं भवति; यतः यदि शिक्षा अध्यापन-अध्ययन-प्रक्रिया इति मन्यते तर्हि एतदर्थं शिक्षायां साधनम् आवश्यकम् - स एव पाठ्यक्रमः । कस्मिन् अपि शिक्षायोजनायां उद्देश्य-पाठ्यक्रमयोः निकटसम्बन्धः प्राप्तुं न कठिनम् ।

उद्देश्यानुसारं पाठ्यक्रमे विविधता वर्तते : - समाजस्य आध्यात्मिक-नैतिक-मानसिक-शारीरिक-विकासस्य उद्देश्यं शिक्षायाः माध्यमेन प्राप्तव्यम् ।

श्रीमद्भगवद्गीता के अनुसार छात्र के क्षमता, क्षमता, रुचि के ध्यान में रखकर पाठ्यक्रम तैयार करना चाहिए तथा तदनुसार मार्गदर्शन एवं प्रशिक्षण देना चाहिए।

पाठ्यक्रमः एतादृशः भवेत् यः सक्रियः उत्तरदायी च व्यक्तिः विकसयति : - गीतायाः मते पाठ्यक्रमः एतादृशः भवेत् यत् सक्रियः उत्तरदायी च व्यक्तिः विकसितः भवति ।

अर्थात् कर्मठव्यक्तिं सृजतु, ये समाजस्य राष्ट्रस्य च प्रति स्वस्य उत्तरदायित्वं अनुभवन्ति, ये समाजस्य राष्ट्रस्य च प्रति स्वस्य उत्तरदायित्वं अनुभवन्ति। यथा सत्यानुरोधः विशुद्धः अन्तःकरणः ज्ञानी भवितुम् अर्हति। एतदर्थमेव पाठ्यक्रमः निर्धारितव्यः। लाभप्रदशैक्षिककार्याणां महत्त्वं सर्वदा दीयते। वयं जानीमः यत् कस्यापि शैक्षिकयोजनायाः पृष्ठतः उपयोगी लक्ष्यं भवति। बहुकालपूर्वं अरस्तू इत्यनेन पाठ्यक्रमविकासाय एतत् सिद्धान्तं प्रस्तावितं यत्-

“बालानांतानिएवलाभप्रदानिवस्तूनिपाठनीयानिइतिनसंशयः।

उपसंहार

अस्माकं देशः शताब्दशः विदेशीयाः आक्रमणकारिणां दासः अस्ति इति देशस्य दुर्भाग्यं वक्तुं शक्यते। फलतः अस्माकं आचरणस्य, विचारस्य, विश्वासस्य च प्रमुखाः परिवर्तनाः अभवन् । स्वातन्त्र्यानन्तरं वयं देशे यत् शिक्षारूपं स्वीकृतवन्तः तत् पाश्चात्यजीवनशैल्याः जीवनमूल्यानां च आधिपत्यं वर्तते तथा च देशस्य सांस्कृतिकविरासतां केवलं पुस्तकज्ञानमात्रे एव सीमितं वर्तते, यस्य परिणामेण वयं वा वयं वा न समर्थाः स्मः अस्माकं सांस्कृतिकविरासतां विषये ज्ञातुं शक्नुवन्ति।केवलं विद्वांसः उत्तराधिकारिणः च भवितुम् अर्हन्ति स्म तथा च पाश्चात्यकट्टरपंथीचिन्तनं पूर्णतया स्वीकुर्वितुं न शक्नुवन्ति स्म। सत्यं तु एतत् यत् अद्यत्वे अपि देशस्य जनाः येषां वयं अशिक्षिताः इति वदामः, ते तेषां प्राचीनसांस्कृतिकविरासतां धारकाः सन्ति, तेषां व्यवहारस्य नियामकः च चेतनः जीवः अस्ति, यदा तु तथाकथितः शिक्षितः वर्गः अधिकाधिकं अविश्वासः, पुरातनः विश्वासः च भवति तेषां कृते।चेतनसत्ताश्रद्धाधारिता च जीवनशैली अन्धविश्वासमात्रमिव दृश्यते।

सन्दर्भः

तिलक. टायलर, आर. डब्ल्यू. (1949)। पाठ्यक्रम और निर्देश के बुनियादी सिद्धांत. शिकागोरू शिकागो विश्वविद्यालय प्रेस।

गीतार्थसंग्रहः - अभिनवगुप्तपादाचार्य, संपा. डा ॅ. ईश्वर भारद्वाज, सत्यम् पब्लिशिन्ग हाऊस, नई दिल्ली, 2005

गीता का नीतिशास्त्र - शास्त्री दिवाकर, सस्ता साहित्य मण्डल प्रकाशन दिल्ली, 2007

गीतारहस्य कर्मयोग - तिलक बाल गंगाधर, शारदा प्रकाशन, नई दिल्ली, 2005

गीता-दर्शन - नराले रत्नाकर, प्रभात प्रकाशन, दिल्ली, 2003

भगवद्गीता - राधाकृष्णन् सर्वेपल्लि, सरस्वती विहार, दिल्ली, 2004

राधाकृष्णन् श्रीमद्भगवद्गीता (भूमिका भाग), पृ0 13

लोक तिलकः गीतारहस्य अथवा कर्मयोगशास्त्र, पृ0 6

International Journal of Marketing and Management Research
Vol. 11, Issue 10, October 2020, Impact Factor; 8.175, ISSN: (2229-6883)
www.skirec.orgEmail Id: skirec.org@gmail.com

स्वामी प्रणवानन्द और इशर्वुड द्वारा लिखित भगवद्गीता की भूमिका (1945) विस्तार के लिए देखे 7 श्रीमदभगवद्गीता: राधकृष्णन् (भूमिका भाग) }
नवभारत टाइम्स । नई दिल्ली। बुधवार 21 दिसम्बर 2011
नवभारत टाइम्स । नई दिल्ली। बुधवार 21 दिसम्बर 2011